

Η ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

● **Τοῦ Ἐπισκόπου Διοκλείας Κάλλιστου**
Καθηγητῆ Πανεπιστημίου Ὁξφόρδης

● **Μετάφραση: Ἀνδρέας Ἀθ. Στυλιανίδης**

Τό πρωταρχικό, δηλώνει ὁ ἐπίσκοπος Θεοφάνης ὁ Ἑγκλειστος (1815-1894), «εἶναι νά στέκεσαι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ μέ τόν νοῦ στήν καρδιά καί νά συνεχίζεις νά στέκεσαι ἐνώπιόν του ἀδιάλειπτα, μέρα καί νύχτα, μέχρι τό τέλος τῆς ζωῆς σου». ¹ Σ' αὐτόν τόν συνοπτικό, ἀλλά εὐρείας σημασίας ὀρισμό τῆς λατρείας ὁ ἐπίσκοπος Θεοφάνης ὑπογραμμίζει τρία πράγματα:

Πρῶτον, τή βαθύτερη οὐσία τῆς λατρείας: πού εἶναι νά στέκεσαι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ.

Δεύτερον, τίς ἰκανότητες, τίς ὁποῖες χρειάζεται ὁ ἄνθρωπος γιά τή λατρεία: μέ τό νοῦ στήν καρδιά.

Τρίτον, τόν χρόνο, πού εἶναι κατάλληλος γιά τή λατρεία: ἀδιάλειπτα, νύχτα καί ἡμέρα, μέχρι τό τέλος τῆς ζωῆς μας.

I

Πρῶτα, λοιπόν, λατρεύω ἢ προσεύχομαι, σημαίνει στέκομαι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Σημειώστε ἀμέσως τήν εὐρύτητα τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ ἐπισκόπου Θεοφάνους. Προσεύχομαι δέν σημαίνει κατ' ἀνάγκη ζητῶ κάτι ἀπό τόν Θεό. Δέν συνεπάγεται ἀκόμη ὅτι μιλῶ καθόλου μέ τόν Θεό, διότι συχνά ἡ βαθύτερη καί ἡ πιό δυνατή ἀπ' ὅλες τίς προσευχές εἶναι ἀπλῶς νά περιμένεις τόν Θεό ἐν σιωπῇ. Ὅμως εἴτε λατρεύω μέ λόγια, μέ συμβολικές καί μυστηριακές πράξεις ἢ ἐν σιωπῇ, πάντοτε ἡ

κυρίαρχη στάση μας εἶναι ἡ ἴδια: στέκομαι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ.

Στέκομαι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ: αὐτό ὑπονοεῖ ὅτι ἡ λατρεία εἶναι μιά συνάντηση μεταξύ προσώπων. Ὁ σκοπός τῆς λατρείας δέν εἶναι νά διεγείρει ἀπλῶς συναισθήματα καί νά προκαλέσει κατάλληλες ἠθικές στάσεις, ἀλλά νά εἰσαγάγει σέ μιά ἄμεση καί προσωπική σχέση μέ τόν Θεό, τήν Ἁγία Τριάδα. «Ὅπως ἕνας φίλος μιλά στόν φίλο του», γράφει ὁ Ἅγιος Συμεών ὁ νέος Θεολόγος (949-1022), «ὁ ἄνθρωπος μιλά στόν Θεό καί μέ τόλμη στέκεται ἐνώπιον τοῦ προσώπου αὐτοῦ πού οἰκεῖ φῶς ἀπρόσιτον». ² Ἐδῶ ὁ Ἅγιος Συμεών ὑποδεικνύει μέ συντομία τούς δύο πόλους τῆς χριστιανικῆς λατρείας, τίς δύο ἀντίθετες ὀψεις αὐτῆς τῆς προσωπικῆς σχέσης: Ὁ Θεός «οἰκεῖ φῶς ἀπρόσιτον», ἀλλά ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά προσεγγίσει «μέ τόλμη» καί νά μιλήσει σ' αὐτόν «ὅπως ἕνας φίλος μιλά στόν φίλο του». Ὁ Θεός εἶναι ἐπέκεινα πάντων, ἀπείρως μακριά, ἄγνωστος, «ὁ πλήρως Ἄλλος», *mysterium tremendum et fascinans*. Ἀλλά αὐτός ὁ ὑπερβατικός Θεός εἶναι ταυτόχρονα κατεξοχήν πλησίον, γύρω μας καί μέσα μας, «πανταχοῦ παρών καί τά πάντα πληρῶν» (ὀρθόδοξη προσευχή στό Ἅγιο Πνεῦμα). Κατά τά μνημειώδη λόγια τοῦ Νικολάου Καβάσιλα (περ. 1320 – περ. 1391) ὁ Θεός εἶναι «πιό εὐγενής ἀπό ὅποιονδήποτε πατέρα, περισσότερο «ἕνα κομμάτι» ἀπό μᾶς, παρά ὅποιονδήποτε ἄλλο μέλος μας, πιό ἀναγκαῖο

σέ μᾶς ἀπό τήν ἴδια τήν καρδιά μας».³

Στή λατρεία, λοιπόν, ὁ Χριστιανός στέκεται ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, τηρῶντας μίαν ἀπλή στάση, μέ συνείδηση τῆς «ἐγγύτητας, ἀλλά καί τῆς ἐτερότητας τοῦ Αἰώνιου», γιά νά χρησιμοποιήσω μία φράση τῆς Evelyn Underhill.⁴ Ὅταν προσεύχεται ὁ πιστός, αἰσθάνεται, τόσο τή χάρη, ὅσο καί τήν κρίση τοῦ Θεοῦ, τόσο τήν ἀγαθότητα, ὅσο καί τήν αὐστηρότητά του.⁵ Στό τέλος τῆς ἐπίγειας ζωῆς του στέκεται πάντοτε μεταξύ βεβαιότητας καί δέους, ὅπως λέει ὁ στάρετς Ἀμβρόσιος τῆς Ὀπτίνα (1812-1891): «μεταξύ ἐλπίδας καί φόβου». Αὐτή ἡ διπλή στάση εἶναι ἐντυπωσιακά ἐμφανής στήν ὀρθόδοξη λατρεία, ἡ ὁποία στίς καλύτερες στιγμές της πάντοτε κατόρθωνε νά συνδυάζει τίς δύο ιδιότητες τοῦ μυστηρίου καί τῆς ἀπουσίας τῶν τύπων, «... τόσο βαθιά νοιώθοντας τό μυστήριον τοῦ Ὑπερβατικοῦ, ἀλλά καί τόσο παιδιάστικη στή γεμάτη ἐμπιστοσύνη προσέγγισή της».⁶ Ἡ Evelyn Underhill σημειώνει καί τά δύο χαρακτηριστικά στήν ἀναφορά της γιά μία ὀρθόδοξη Λειτουργία πού παρακολούθησε στίς 30 Ἰουνίου 1935: «Τό πρωινό αὐτό ἦταν τόσο παράξενο. Μιά βρώμικη καί ἄθλια αἴθουσα ἱεραποστολῆς τῶν Πρεσβυτεριανῶν, μέ θορύβους, πάνω ἀπό ἕνα γκαράζ, ὅπου οἱ Ρῶσοι εἶχαν τήν ἄδεια μία φορά τό δεκαπενθήμερο νά τελοῦν τή Θεία Λειτουργία. Ἐνα πολύ ψηλό σταθερό εἰκονοστάσι καί μερικές καινούργιες εἰκόνες. Δάπεδο ἀκάθαρτο γιά νά γονατίζεις καί μία μορφή κατά μήκος τοῦ τοίχου... Καί μέσα σ' αὐτό δύο ἐξάισιοι γέροντες ἱερεῖς κι ἕνας διάκονος, σύννεφα θυμιάματος καί, στήν Ἀναφορά, μία ἐντύπωση τοῦ υπερφυσικοῦ πού συνέτριβε».⁷

Κατ' ἐπανάληψη στά λειτουργικά κείμενα τῆς Χριστιανικῆς Ἀνατολῆς αὐτά τά ἀντικρουόμενα αἰσθήματα τῆς ἐλπίδας καί τοῦ φόβου, τῆς ἐμπιστοσύνης καί τοῦ δέους, βρίσκονται τό ἕνα κοντά στό ἄλλο. Τά Τίμια Δῶρα εἶναι «τά ζωοποιά καί φοβερά μυστήρια». Ὁ λαός καλεῖται νά προσεγγίσει τό Ἅγιο Ποτήριον μέ τά λόγια «μετά φόβου Θεοῦ, πίστεως καί ἀγάπης προσέλθετε». Ὁ φόβος καί ἡ ἀγαπῶσα πίστη πᾶνε μαζί. Σέ μία προσευχή πρό τῆς Θείας Κοινωνίας, πού συνέθεσε ὁ Ἅγιος Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος, λέμε:

«Χαίρων τε καί τρέμων ἅμα τοῦ πυρός μεταλαμβάνω,

Χόρτος ὦν καί, ξένον θαῦμα! δοροσιζόμενος ἀφράστως, ὡσπεροῦν ἡ βάτος πάλαι, ἡ ἀφλέκτως καιομένη».

«Χαίρων τε καί τρέμων ἅμα»: τέτοια ἀκριβῶς πρέπει νά εἶναι ἡ στάση μας καθῶς στεκόμαστε ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ: Ἡ λατρεία μας πρέπει νά σφραγίζεται μέ μία ζωντανή αἴσθησι σεβασμοῦ καί ἐνδοιασμοῦ, ἀφοῦ εἶναι «φοβερόν τό ἐμπεσεῖν εἰς χεῖρας Θεοῦ ζῶντος». Καί ταυτόχρονα ἀπό μία αἴσθησι συμπαθοῦς ἀπλότητος, ἀφοῦ ὁ ζωντανός Θεός εἶναι ὁ ἀδελφός καί φίλος μας. Ὅταν προσφέρουμε τή λατρεία μας, εἴμαστε δοῦλοι μπροστά στόν θρόνον τοῦ Βασιλιᾶ τῶν οὐρανῶν καί παιδιά, πού νοιώθουν εὐτυχισμένα στό σπίτι τοῦ Πατέρα τους. Γιά τόν Ἅγιο Συμεών τόν Νέο Θεολόγο ἀναφέρεται ὅτι ποτέ δέν κοινώνησε, χωρίς νά χύσει δάκρυα: κι αὐτά ἦταν κάποτε δάκρυα μετάνοιας, καθῶς συναισθανόταν τήν ἀναξιότητά του –«χόρτος ὦν»– καί κάποτε δάκρυα χαρᾶς, καθῶς ἀναλογιζόταν τήν ἐλεήμονα διάθεσι τοῦ Θεοῦ. «Ἐκεῖνοι πού ἔχουν γευτεῖ τό χάρισμα τοῦ Πνεύματος», γράφεται στίς Ὁμιλίαι τοῦ Ἁγίου Μακαρίου (4ος -5ος αἰώνας), «νοιώθουν δύο πράγματα ταυτόχρονα: ἀπό τήν μιά χαρά καί παρηγορία, ἀπό τήν ἄλλη τρόμος καί πένθος».⁸ Καί τά δύο αὐτά συναισθήματα πρέπει νά χαρακτηρίζουν τίς προσευχές μας, ἂν θέλουμε νά σ τ ε κ ὀ μ α - σ τ ε κ α λ ὼ ς ἐ ν ὡ π ι ο ν τῆς Θείας Παρουσίας.

II

Κατά δεύτερο λόγο, προσεύχομαι ἢ λατρεύω σημαίνει στέκομαι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ μέ τόν νοῦ στήν καρδιά. Σημαίνει στέκομαι μέ τόν νοῦ, ἀφοῦ εἴμαστε λογικά δημιουργήματα – αὐτό πού ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς ὀρίζει «λογικά πρόβατα»- καί κατά συνέπεια ἡ λατρεία μας πρέπει νά εἶναι λογική λατρεία, πού προϋποθέτει τή δική μας κατανόηση καί τίς δικές μας διανοητικές δυνάμεις. Ἐφόσον, ὅμως, ὁ ἄνθρωπος εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό τίς λογικές του ικανότητες, ἡ προσευχή μας δέν πρέπει νά παραμένει μόνο μιά δραστηριότητα τοῦ νοῦ, ἀλλά πρέπει νά γίνει μιά δραστηριότητα τοῦ νοῦ στήν καρδιά. Ἡ «καρδιά», σ' αὐτή τή συνάφεια πρέπει νά νοηθεῖ μέ τή σημασιολογική καί βιβλική της σημασία, πού δηλώνει ὄχι ἀπλῶς τά συναισθήματα καί τίς συμπάθειες, ἀλλά καί τήν πληρότητα τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου: αὐτή εἶναι τό πρωταρχικό κέντρο τῆς ὑπαρξης τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ὡς «πνευματικό ὑποκείμενο». Στή λατρεία μας, λοιπόν, ὁ νοῦς πρέπει νά ἐνωθεῖ μέ τήν καρδιά: τό μυαλό καί οἱ λογικές ικανότητες μέ κανένα τρόπο δέν ἀπορρίπτονται, ἀφοῦ εἶναι δωρεά τοῦ Θεοῦ, ἀλλά πρέπει νά ἐνσωματωθοῦν σ' ὅλα τά ἄλλα στρώματα τῆς προσωπικότητάς μας. Ἡ ἐμπειρία, πού ἔχουμε γιά τόν Θεό, γιά ν' ἀναφέρουμε πάλι τήν Evelyn Underhill, «ἐκτείνεται ἀπό τόν χῶρο τῆς συνείδησης γιά νά μεταμορφώσει σέ ὀλόκληρη λατρευτική πράξη τά βαθιά ἐνστικτώδη ἐπίπεδα τοῦ μυαλοῦ».⁹

«Μέ τόν νοῦ στήν καρδιά». Στήν ὅλη λατρευτική πράξη πρέπει νά στεκόμαστε ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ μέ ὀλόκληρο τόν ἄνθρωπο: μέ τή συνειδητή διάνοια, βέβαια, ἀλλά ἐπίσης μέ τά ὑποσυνείδητα ἐνστικτα, μέ τά συναισθήματα καί τά αἰσθήματα, μέ τήν αἰσθητική μας ικανότητα καί μέ ὅμοιο τρόπο μέ τήν ικανότητα τῆς ἐνορατικῆς κατανόησης καί τῆς ἄμεσης πνευματικῆς γνώσης, ἡ ὁποία ὑπερβαίνει κατά πολύ τήν ἀσυνάρτητη λογική. Ὅλα αὐτά ἔχουν ρόλο νά παίξουν στήν προσευχή μας. Ὅπως ἔχει καί ὁ δικός μας φυσικός καί ὑλικός ὀργανισμός, τό σῶμα μας. «Ἡ σάρκα ἐπίσης μεταμορφώνεται», γράφει ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς (1296-1359): «μαζί μέ τήν ψυχή, αὐτό ὑψώνεται πρὸς τά ἄνω κι ἀπολαμβάνει τή θεία κοινωνία καί γίνεται τό βασίλειο καί ὁ χῶρος κατοικίας τοῦ Θεοῦ».¹⁰

Πῶς ἡ «ὅλη πράξη» ἔρχεται εἰς πέρας; Στή λατρεία μας ὀφείλουμε ἐκ πρώτης ὄψεως, νά χρησιμοποιοῦμε λόγια. Καί τά λόγια αὐτά πρέπει νά ἔχουν μιά κυριολεκτική σημασία, πού συλλαμβάνεται ἀπό τόν νοῦ. Πολύ περισσότερο ὅμως ἀπό τήν κυριολεκτική σημασία τῶν λόγων σχετίζεται μέ τήν πράξη τῆς λατρείας. Πέρα καί κάτω ἀπό τήν κυριολεκτική σημασία, ὀρισμένες συλλαβές καί φράσεις εἶναι πλούσιες σέ συνειρμούς καί ἀποχρώσεις, κι ἔχουν τή δική τους δύναμη καί ποίηση. Στήν προσευχή μας πρέπει νά χρησιμοποιοῦμε λόγια ὄχι ἀπλῶς κυριολεκτικά, ἀλλά μέ ὁμοιοτρόπο. Λατρεύουμε, ἐπιπλέον, ὄχι μέσω λέξεων μόνο, ἀλλά μέ μιά ποικιλία ἄλλων τρόπων: μέσω τῆς μουσικῆς, μέσω τῆς λαμπρότητας τῶν ἱερατικῶν ἀμφίων, μέσω τῆς εὐκρίνειας τοῦ ἱεροῦ χώρου στόν σχεδιασμό τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ οἰκοδομήματος, μέσω συμβολικῶν πράξεων, ὅπως τῆς πρόσληψης ὅλων τῶν μεγάλων «ἀρχετύπων», ὅλων τῶν βασικῶν συστατικῶν τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ὅπως τοῦ νεροῦ, τοῦ οἴνου καί τοῦ ἄρτου, τῆς φωτιᾶς καί τοῦ ἐλαίου.

Μέ τήν κυριολεκτική χρήση, πού κάνουμε στά λόγια, φτάνουμε στή νόηση. Μέ τή βοήθεια τῆς ποίησης καί τῆς μουσικῆς, τῆς τέχνης, τοῦ συμβόλου καί τῆς λατρευτικῆς πράξης φτάνουμε σέ ὅλα τά στρώματα τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας. Ἡ μιά ὅψη τῆς λατρείας εἶναι τό ἴδιο οὐσιαστική, ὅπως καί ἡ ἄλλη. Ἄν τά λόγια μας δέν ἔχουν κυριολεκτική σημασία-ἢ ἂν τά προφέρουμε μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε τό νόημα νά εἶναι ἀκατανόητο- τότε ἡ λατρεία μας θά ἐκφυλιστεῖ σέ μαγεία καί δεισιδαιμονία, δέν θά εἶναι ἄξια πιά τῶν λογικῶν προβάτων. Ἄν, ἀπό τήν ἄλλη, ἡ λατρεία μας γίνεται ἀποκλειστικά μέσω λόγων, ἐρμηνεύεται κυριολεκτικά καί λογικά, θά εἶναι ἴσως πραγματική λατρεία τοῦ νοῦ, ἀλλά δέν θά εἶναι ἀκόμη λατρεία τοῦ νοῦ στήν καρδιά. Ἴσως θά εἶναι ἐντυπωσιακά σαφῆς, λογική καί συστηματική, ἀλλά θά ἀπέχει πολύ ἀπό τό νά εἶναι ἡ προσευχή τοῦ ὅλου ἀνθρώπου. Αὐτό εἶναι ἕνα σημεῖο, πού πολλοί μεταρρυθμιστές τῆς Λειτουργίας σήμερα εἶναι ἀνάγκη νά ἔχουν ὑπόψη τους. Ἡ λατρεία εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό ἕνα τύπος δακρύου μέσω τοῦ προφορικοῦ λόγου καί ἡ λειτουργική σύναξη κάτι περισσότερο ἀπό μιά δημόσια συνάντηση μέ ὁμιλίες καί ἀνακοινώσεις.

Συχνά ὑποστηρίζεται ὅτι τά σύμβολα καί

ἀντικείμενα, πού χρησιμοποιούνται στην πα-
ραδοσιακή χριστιανική λατρεία, και ὁ τύπος
ὁμορφιάς, πού παραθέτει, ἔχουν ξεπεραστεί
καί δέν σχετίζονται μέ τόν σύγχρονο κόσμο.
Τά σύμβολα αὐτά, ὑποστηρίζεται, προῆλθαν
ἀπό τόν γεωργικό τρόπο ζωῆς, καί σέ ἀρκετές
περιπτώσεις δέν εἶναι πιά κατάλληλα γιά ἕνα
ἀστικό καί βιομηχανικό περιβάλλον. Γιατί
πρέπει νά λατρεύουμε τόν Θεό μ' ἕνα κερδί
καί ἕνα θυμιατό στό χέρι, καί ὄχι μ' ἕνα στηθοσκο-
πιο ἢ ἕνα τρυπάνι; Δέν περιορίζουμε τή λα-
τρεία μας σ' ἕνα συγκεκριμένο τύπο προσώ-
που καί δέν ἀποκλείουμε τούς ὑπόλοιπους;
Στήν ἄποψη αὐτή ἕνας Ὁρθόδοξος θ'
ἀπαντοῦσε ὅτι οἱ πράξεις καί τά σύμβολα,
πού χρησιμοποιεῖ στή λατρεία, κατέχουν μιά
οἰκουμενική σημασία: παρά τό ὅτι ἡ Θεία Λει-
τουργία ἔχει ἐκφραστεῖ ἐξωτερικά ἀπό τίς κοι-
νωνικές καί καλλιτεχνικές συνθηκικές συγκε-
κριμένων ἐποχῶν – γιά παράδειγμα, ἀπό τό τε-
λετουργικό τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς – ἐντούτοις
στή βαθύτερη οὐσία τῆς ὑπερβαίνει τούς
περιορισμούς αὐτούς, καί μιᾶ στή θεμελιώ-
δη κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου, εἴτε παλαιοῦ,
εἴτε σύγχρονου, ἀνατολικοῦ ἢ δυτικοῦ. Ἡ
Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία στήν προσευχή τῆς
χρησιμοποιεῖ τίς πρωταρχικές πραγματι-
κότητες τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, ὅπως τό
ψωμί καί τό νερό, τό φῶς καί τή φωτιά. Ἄν οἱ
ἄνθρωποι σ' ἕνα ἀστικό καί τεχνολογικό πε-
ριβάλλον δέν βρίσκουν πιά τίς πρωταρχικές
αὐτές πραγματικότητες νά ἔχουν νόημα, τότε
δέν εἶναι αὐτό μιά τρομακτική κατηγορία γιά
τό ἐπιτηδευμένο καί τό φαντασιώδες τοῦ
σύγχρονου «πολιτισμοῦ»; Πιθανῶς αὐτό, πού
χρειάζεται, δέν εἶναι ἀλλαγὴ στά σύμβολα,
ἀλλά ἐντός μας μιά κάθαρση τῶν θυρῶν τῆς
δικῆς μας ἀντίληψης.

Σ' αὐτή τή συνάφεια ὁ Ὁρθόδοξος ἴσως
αἰσθανθεῖ κάπως ἐνισχυμένος ἀπό τήν
τρέχουσα δυτική μανία γιά τίς εἰκόνες.
Ἐντυπωσιακοί ἀριθμοί «μοντέρνων ἀνθρώ-
πων», πού μολονότι ὅλοι βρίσκονται ἐκτός
ὁποιασδήποτε Ἐκκλησίας καί δέν φαίνο-
νται νά ἐνδιαφέρονται καθόλου γιά σύγχρο-
νες λειτουργικές μεταρρυθμίσεις, ἐντούτοις
ἐλκύονται ὑπερβολικά ἀπό τίς ὀρθόδοξες
εἰκόνες. Πρόκειται γιά κάτι παράδοξο, πού
κεντρίζει τήν περιέργεια, τό ἄν δηλαδή σέ μιά
ἐποχή τεχνολογίας καί ἐκκοσμικεύσεως, θά
ἐλκύονταν μέ τόν ἴδιο τρόπο ἄν ἡ ἀγιογραφία
«ἐκσυγχρονιζόταν».

Γιά ἕνα Ὁρθόδοξο Χριστιανό εἶναι
ὑψίστης σημασίας τό ὅτι ἡ λατρευτική πρά-
ξη πρέπει νά ἐκφράζει τή χαρά καί ὁμορφιά
τῆς Βασιλείας τῶν Οὐρανῶν. Χωρίς τή διά-
σταση τῆς ὁμορφιάς, ἡ λατρεία μας ποτέ δέν
θά ἐπιτύγχανε νά γίνεϊ προσευχή μέ τή βα-
θύτατή τῆς ἔννοια, προσευχή τῆς καρδιάς,
ὅπως καί τοῦ νοῦ. Ἡ χαρά αὐτή καί ἡ ὁμορφιά
τῆς Βασιλείας δέν μπορεῖ νά ἀναπτυχθεῖ σω-
στά μέ ἀφηρημένα ἐπιχειρήματα καί λογικές
ἐπεξηγήσεις: αὐτά πρέπει νά βιωθοῦν, ὄχι νά
γίνουν ἀντικείμενα συζήτησεως. Καί πάνω ἀπ'
ὅλα εἶναι μέσω συμβολικῶν καί λατρευτικῶν
πράξεων – μέσω τῆς καύσεως τοῦ θυμιάματος,
μέσω τοῦ φωτισμοῦ μιᾶς λαμπάδας ἢ ἐνός
κεριοῦ μπροστά σέ μιά εἰκόνα – πού αὐτή ἡ
ζῶσα ἐμπειρία καθίσταται δυνατή. Αὐτές οἱ
συμβολικές πράξεις ἐκφράζουν, πολύ κα-
λύτερα ἀπό ὅποια λόγια, τήν ὅλη μας στάση
ἔναντι τοῦ Θεοῦ, ὅλη μας τήν ἀγάπη καί προ-
σκύνηση. Καί χωρίς τέτοιες πράξεις ἡ λατρεία
μας θά ἦταν μουντή καί φτωχική.

Γιατί προσφέρουμε θυμίαμα καί
ἀνάβουμε κεριά; Γιατί κάνουμε μετάνοιες ἢ
τό σημεῖο τοῦ Σταυροῦ; Ἄν προσπαθήσουμε
νά δώσουμε μιά ἐξήγηση μέ λόγια, ξέρομε
πολύ καλά ὅτι αὐτή ἀποδίδει μόνο ἕνα μέρος
τῆς ἀλήθειας. Κι αὐτό βέβαια εἶναι ὁ λόγος τῆς
συμβολικῆς πράξεως. Ἄν ὁ ποιητής μποροῦσε
νά ἐκφράσει σέ καθαρό πεζό λόγο αὐτά,
πού ἔχει πεῖ στήν ποίησή του, ἄν ὁ καλλιτέ-
χνης ἢ ὁ μουσικός μποροῦσαν νά ἐκφράσουν
αὐτό, πού ἔχουν πεῖ στόν πίνακα ἢ τόν ἦχο,
τότε δέν θά ὑπῆρχε καμιά ἀνάγκη γιά τό ποι-
ημα ἢ τή ζωγραφιά ἢ τή συμφωνία. Τό καθε-
να ὑπάρχει, ἐπειδή ἐκφράζει κάτι, πού δέν
μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ μέ κανένα ἄλλο τρόπο.
Ἔτσι συμβαίνει καί μέ τή λατρεία. Ἄν ἦταν
δυνατό νά ποῦμε μέ λόγια γιατί ἀνάβουμε
κεριά καί καίμε θυμίαμα, τότε θά ἤμασταν
εὐχαριστημένοι μέ τή λογική ἐξήγηση καί θά
ἐγκαταλείπαμε τή συμβολική πράξη ἐντελῶς.
Ὅλη ἡ ἀξία τοῦ συμβόλου στή λατρεία
ἐγκεῖται στό ὅτι αὐτή ἐκφράζει κάτι πού δέν
μπορεῖ νά εἰπωθεῖ μέσω μόνο τῆς ὁμιλίας, τό
ὅποιο φτάνει σ' ἕνα τμήμα τῆς ὑπαρξῆς μας
πού δέν μπορεῖ νά προσεγγισθεῖ μέ λογικά
ἐπιχειρήματα. Τό σύμβολο εἶναι ἀπό τή μιά
πιό ἀπλό καί προσιτό πιό βαθιά στήν καρδιά
τῆς προσωπικότητας.

Στά καθαρά πραγματικό ἐπίπεδο ὅλη ἡ
ὁμορφιά καί ὁ συμβολισμός στή λατρεία μας

είναι μή αναγκαία κι άχρηστα. Μπορούμε νά χρησιμοποιήσουμε φυτίλια άέρος, αντί θυμίαμα, φωτισμό «νέον» αντί κεριά. Άλλά ό άνθρωπος δέν είναι άπλως ένα πραγματιστικό και χρησιμοποιητικό ζώο, κι εκείνοι πού κοιτάζουν πιό βαθιά στή φύση του γρήγορα θά έκτιμήσουν πόσο χρειάζεται αυτή ή «άχρείαστη» όμορφιά. Όπως έχει πει πολύ σωστά ό πρωτοπρεσβύτερος Άλέξανδρος: «ή λειτουργία είναι, πριν από κάθε τι άλλο, ή χαρούμενη σύναξη εκείνων πού πρόκειται νά συναντήσουν τόν αναστημένο Κύριο και νά εισέλθουν μαζί Του στόν νυμφικό θάλαμο. Καί είναι άκριβώς αυτή ή χαρά τής προσδοκίας κι αυτή ή προσδοκία τής χαράς, πού έκφράζονται στους ύμνους και τίς τελετές, στά άμφια και τό θυμίασμα, στήν όλη «όμορφιά» τής λειτουργίας, ή όποία τόσο συχνά έχει άπορριφθει ώς μή αναγκαία κι άκόμα εφάμαρτη. Μή αναγκαία είναι, πράγματι, επειδή βρισκόμαστε πέρα άπ' τίς κατηγορίες του «αναγκαίου». Η όμορφιά ποτέ δέν είναι «αναγκαία», «λειτουργική» ή «χρήσιμη». Κι όταν, αναμένοντας κάποιον, πού αγαπούμε, βάζουμε ένα όμορφο τραπεζομάντηλο στό τραπέζι και τό στολίζουμε μέ κεριά και λουλούδια, τά κάνουμε όλα αυτά, όχι άπό άνάγκη, αλλά άπό αγάπη. Καί ή Έκκλησία είναι αγάπη, προσδοκία και χαρά. Είναι ό ουρανός επί γής, σύμφωνα μέ τήν Όρθόδοξη μας παράδοση. Είναι ή χαρά τής ανακτημένης παιδικότητας, αυτής τής ελεύθερης, άπροϋπόθετης κι ανυστερόβουλης χαράς, ή όποία και μόνη είναι ικανή νά μεταμορφώσει τόν κόσμο. Στή δική μας ώριμη, σοβαρή ευσέβεια αναζητούμε όρισμούς και αίτιολογήσεις, κι αυτά είναι ριζωμένα στόν φόβο. Φόβο διαφθοράς, παρέκκλισης και παγανιστικών επιδράσεων, και τί δέν φοβόμαστε. Άλλά «εκείνος πού φοβάται δέν είναι τέλειος στήν αγάπη» (Α΄Ιω. 4:18). Όσο οι Χριστιανοί αγαπούν τή Βασιλεία του Θεού και δέν τή συζητάνε άπλως, θά τήν «άντιπροσωπεύουν», και θά τήν συμβολίζουν μέ τήν τέχνη και τήν όμορφιά. Κι ό ίερωργός του Μυστηρίου τής χαράς θά εμφανίζεται μέ όμορφο φαιλόνιο, επειδή είναι ντυμένος τή δόξα τής Βασιλείας, επειδή άκόμα και στή μορφή του ανθρώπου ό Θεός εμφανίζεται έν δόξη. «Στήν Ευχαριστία στεκόμαστε στήν παρουσία του Χριστού, και, όπως ό Μωϋσής ένώπιον του Θεού, πρέπει νά καλυπτόμαστε άπό τή δόξα Του».¹¹

«Η όμορφιά θά σώσει τόν κόσμο», είπε ό Ντοστογιέφσκυ. Πρωταρχική λειτουργία τής λατρείας είναι νά φανερώσει τή σώζουσα δύναμη αυτής τής θείας όμορφιάς. Όταν οι άπεσταλμένοι του πρίγκιπα Βλαδίμηρου του Κιέβου κερδήθηκαν στήν Όρθόδοξη Πίστη, εκείνο πού τους μετέστρεψε δέν ήταν, ούτε τά λόγια, ούτε τά λογικά επιχειρήματα, αλλά ή όμορφιά τής Θείας Λειτουργίας, πού παρακολούθησαν στήν Κωνσταντινούπολη: «Δέν μπορούμε νά ξεχάσουμε αυτή τήν όμορφιά», είπαν, όταν επέστρεψαν στήν πατρίδα τους.¹² «Σέ τί συνίσταται ή Προσευχή σας»; ρώτησε μίαν άπό τίς μετανοούσες του ό Άγιος Ίωάννης του Σταυρού, κι αυτή άπάντησε: Στή μελέτη τής όμορφιάς του Θεού και στήν εϋφροσύνη άπό τό γεγονός ότι Αυτός έχει τέτοια όμορφιά».¹³ Τέτοια είναι ή φύση τής λατρείας. Προσευχόμαστε και λατρεύουμε σημαίνει συλλαμβάνουμε τήν πνευματική όμορφιά τής ουράνιας Βασιλείας. Έκφράζουμε αυτή τήν όμορφιά τό ίδιο μέ λόγια, μέ τήν ποίηση και τή μουσική, μέ τήν τέχνη και μέ συμβολικές πράξεις και μέ τήν όλη μας ζωή. Καί μέ τόν τρόπο αυτό επεκτείνουμε τή θεία όμορφιά στόν κόσμο γύρω μας, μετασηματίζοντας και μεταμορφώνοντας τήν πεσμένη δημιουργία.

III

Παραμένει τό τρίτο σημείο στόν όρισμό του επισκόπου Θεοφάνους: λατρεύω σημαίνει στέκομαι ένώπιον του Θεού άδιαλείπτως, νύκτα και ήμέρα, μέχρι τό τέλος τής ζωής μου. «Άδιαλείπτως προσεύχασθε», επιμένει ό Απόστολος Παύλος (Α΄Θεσ. 5:17).¹⁴ Η προσευχή και ή λατρεία δέν πρέπει νά είναι άπλως μιά δραστηριότητα ανάμεσα στις άλλες, αλλά ή δραστηριότητα όλόκληρης τής ύπαρξής μας. Κάθε τι, πού κάνουμε, γίνεται υπό τό βλέμμα του Θεού: ή στάση ένώπιον του Θεού, λοιπόν, δέν πρέπει νά περιορίζεται σε ειδικές χρονικές περιόδους, ή χώρους, στις περιπτώσεις όπου «αναπέμπουμε τίς προσευχές μας» στό σπίτι ή όταν «έκκλησιαζόμαστε», αλλά πρέπει νά είναι μιά στάση περιεκτική των πάντων, ή όποία αγκαλιάζει κάθε αντικείμενο και κάθε στιγμή. Πρέπει νά επιδιώκουμε νά μεταβάλλουμε όλόκληρη τήν ύπαρξή μας σε μιά συνεχιζόμενη πράξη λατρείας, μίαν άδιάκοπη δοξολογία.

Τίποτα δέν πρέπει ν' απορρίπτεται ὡς ἀδιόρθωτακοσμικό, ὡς ἀνίκανονά μεταβληθεῖ σέ λατρεία. «Χριστιανός», παρατηρεῖ δίκαια ὁ πατήρ Σμέμαν, «εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ὅπουδήποτε κοιτάζει, βρίσκει παντοῦ τό Χριστό κι εὐφραίνεται ἐν Αὐτῷ».¹⁵ Ὅπως λέει ἕνα ἀρχαῖο λόγιο τοῦ Ἰησοῦ, «σῆκωσε τήν πέτρα καί θά μέ βρεῖς. Σχίσε τό ξύλο καί θά εἶμαι ἐκεῖ. «Ὅπως τό θέτει ὁ George Herbert στό ποίημά του Τό Ἐλιξήριο:

Δίδαξε με, Θεέ μου καί Βασιλιά,
Σ' ὅλα τά πράγματα Ἐσένα νά βλέπω
Καί κάθε πράγμα,
Νά τό κάνω γιά χάρι Σου...

Ἔνας ἄνθρωπος πού κοιτάζει στόν καθρέφτη
Μπορεῖ νά σταματήσει τό μάτι του σ' αὐτόν
Ἦ, ἂν τοῦ ἀρέσει, περνᾷ μέσ' ἀπό αὐτόν
Καί τότε φαίνεται ὁ οὐρανός.

Ἄλλα μποροῦν νά μετάσχουν σέ Σένα:
Τίποτε δέν μπορεῖ νά ἔχει τόσο νόημα,
Τό ὁποῖο μέ τή χροιά αὐτή (γιά χάρι Σου)
Δέ θά γίνει λαμπρό καί καθαρό...

«Μπορεῖς νά πάρεις τόση πολλή χαρά στά ἔργα τοῦ Πατέρα σου»; ρωτᾷ ὁ Thomas Traherne. «Εἶναι ὁ ἴδιος σέ κάθε τι. Μερικά πράγματα εἶναι μικρά ἀπ' ἔξω καί ἀκατέργαστα καί κοινά: Ὅμως θυμοῦμαι τήν Ὁρα, πού ἡ Σκόνη τῶν Δρόμων ἦταν τόσο πολύτιμη, ὅπως τό Χρυσάφι στά Παιδικά μου μάτια, καί τώρα εἶναι πιό πολύτιμα στό μάτι τοῦ λόγου».¹⁶ Λατρεῦω σημαίνει βλέπω τό Θεό σέ κάθε τι, ἀγκαλιάζω ὁλόκληρο τόν κόσμο καί τόν προσφέρω μέ χαρά ὁλόκληρο

πίσω στόν Θεό.

Ἡ προσευχή καί ἡ λατρεία πρέπει νά συνεχίζονται «ἀδιάλειπτα, νύχτα καί ἡμέρα», μέ τήν ἔννοια ὅτι πρέπει ν' ἀποτελοῦν μέρος τῆς ὑπαρξῆς μας, ὄχι ἀπλῶς κάτι, πού κάνουμε, ἢ λέμε, ἢ σκεφτόμαστε, ἀλλά κάτι, πού εἴμαστε. «Totus non tam orans quam oratio factus», «ὄχι τόσο ἕνας ἄνθρωπος, πού προσευχήθηκε, ὅσο ἕνας, πού ὁλοκληρωτικά στράφηκε στήν προσευχή».¹⁷ Αὐτό λέχθηκε γιά τόν ἅγιο Φραγκίσκο τῆς Ἀσσίζης καί τό ἴδιο θά μπορούσε νά λεχθεῖ γιά κάθε χριστιανό πιστό. «Στον τεράστιο ναό, πού εἶναι τό σύμπαν τοῦ Θεοῦ», γράφει ὁ Παῦλος Εὐδοκίμων, «κάθε ἄνθρωπος, εἴτε μορφωμένος, εἴτε χειρωνάκτης, καλεῖται νά ἐνεργεῖ ὡς ἱερέας τῆς ὅλης του ζωῆς –νά παίρνει ὅτι εἶναι ἀνθρώπινο, καί νά τό μετατρέπει σέ προσφορά καί δοξολογικό ὕμνο».¹⁸ Καί σ' ἄλλο σημεῖο ὁ ἴδιος συγγραφέας σημειώνει: «Στίς κατακόμβες ἡ εἰκόνα πού ἐπανέρχεται πιό συχνά, εἶναι ἡ μορφή μιᾶς προσευχόμενης γυναίκας, ἡ Orans (Δεομένη). Παριστάνει τή μόνη ἀληθινή στάση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Δέν εἶναι ἀρκετό νά κάνουμε προσευχή: πρέπει νά γίνουμε προσευχή, πρέπει νά εἴμαστε προσευχή –προσευχή ἐνσαρκωμένη. Δέν εἶναι ἀρκετό νά ἔχουμε στιγμές αἴνου. Ὁλόκληρη ἡ ζωή μας, κάθε πράξη καί χειρονομία, ἀκόμα καί χαμόγελο, πρέπει νά γίνει λατρευτικός ὕμνος, προσφορά προσευχῆς. Πρέπει νά προσφέρουμε, ὄχι αὐτό, πού ἔχουμε, ἀλλά αὐτό πού εἴμαστε.»¹⁹

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Igumen Chariton, The Art of Prayer, London 1966, 63*
2. *Συμεών Νέος Θεολόγος, Θεολογικά, Γνωστικά καί Πρακτικά Κεφάλαια, 2,9, Sources Chetiennes 51, 73-74*
3. *Νικόλαος Καβάσιλας, Ἡ ἐν Χριστῷ Ζωή, 4, PG 150, 620 BΨ*
4. *Evelyn Underhill, Worship, London, 1962, 264*
5. *Ψαλμ. 100 (101):1 Ρομ. 11:22*
6. *Evelyn Underhill, Worship, 264*
7. *Charles Williams (Ed.), The Letters of Evelyn Underhill, Worship, London, 1943, 249*
8. *Κώδικας Vaticanus Graecus 694, φ.149r*
9. *Evelyn Underhill, Worship, 249*
10. *Γρηγόριος Παλαμάς, Ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἠσυχάζόντων, I 9, J. Meyendorf (Ed.), Τόμ.1, London 1959, 93*
11. *Alexander Schmemmann, The World as Sacrament,*

London 1966, 33-34

12. *Από τήν Ἐκθεση στό Russian Primary Chronicle, Cambridge, Mass. 1953, 111*
13. *Evelyn Underhill, Worship, 15*
14. *Γιά τή χρήση τοῦ κεμένου αὐτοῦ στήν Ὁρθόδοξη Μυστική Θεολογία βλ. Kallistos Timothy Ware, "Pray Without Ceasing": The Ideas of Continual Prayer in Eastern Monasticism, Eastern Churches Review 2 (1969) 253-261*
15. *Alexander Schmemmann, The World as Sacrament, 142*
16. *Thomas Traherne, Centuries of Meditations i 25*
17. *Thomas of Celano, Legenda, II 61*
18. *Paul Evdokimov, "Le Sacerdoce Universel des Laïcs dans la Tradition Orientale", L.A. Elchinger (Ed.), L'Eglise en Dialogue, Paris 1962, 39-40*
19. *Paul Evdokimov, Sacrament de l'Amour. Le Mystère Conjugal à la Tradition Orthodoxe, Paris 1962, 83*